

“Català és...” El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol¹

Andreu Domingo

*Centre d'Estudis Demogràfics
Universitat Autònoma de Barcelona
adomingo@ced.uab.cat*

Resum

Durant el franquisme es conformà a Catalunya un nou discurs sobre la immigració, que va coincidir amb la segona gran onada migratòria procedent de la resta d'Espanya de 1950 a 1976. En la formulació d'aquest discurs destacaren dues figures principals, procedents ambdues de l'activisme polític des de posicions molt contrastades: per un costat el polític Jordi Pujol, per l'altre, l'escriptor Francesc Candel. Aquest article analitza tant el discurs resultant –gènesi, continguts i mútues influències–, com les crítiques que va rebre des de diversos sectors (polítics i acadèmics). Les aportacions d'aquest discurs seran: 1) la interiorització de la immigració en la definició nacional de Catalunya; 2) la inspiració de la praxi política que es desenvoluparà amb l'arribada del Règim de les Autonomies; i, 3) l'anticipació d'una forma específica de buscar en el relat de vida de l'immigrat, tant la pròpia comprensió com la de l'altre.

Paraules clau: demografia, migració, integració, franquisme, Catalunya.

1. Aquest treball s'inscriu dins el projecte d'I+D *¿De la complementariedad a la exclusión? Análisis sociodemográfico del impacto de la crisis económica en la población inmigrada* (Ref. CSO2011/24501) dirigit pel Dr. Andreu Domingo i finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, mitjançant el Plan Nacional de I+D+I 2008-2011. Forma també part dels treballs de recerca del Grup d'Estudis Demogràfics i de les Migracions (GEDEM, <http://gedemced.uab.cat>).

Resumen: “Catalán es...” El discurso sobre inmigración e identidad nacional durante el franquismo: Francesc Candel y Jordi Pujol

Durante el franquismo se conformó en Cataluña un nuevo discurso sobre la inmigración, que coincidió con la segunda gran oleada migratoria procedente del resto de España de 1950 a 1976. En la formulación de este discurso destacaron dos figuras principales, procedentes ambas del activismo político desde posiciones muy contrastadas: por un lado el político Jordi Pujol, por el otro, el escritor Francesc Candel. Este artículo analiza tanto el discurso resultante –génesis, contenidos y mutuas influencias–, como las críticas que recibió desde diversos sectores (políticos y académicos). Las aportaciones de este discurso serán: 1) la interiorización de la inmigración en la definición nacional de Cataluña; 2) la inspiración de la praxis política que se desarrollará con la llegada del Régimen de las Autonomías; y, 3) la anticipación de una forma específica de buscar en el relato de vida del inmigrado, tanto la propia comprensión como la del otro.

Palabras clave: demografía, migración, integración, franquismo, Cataluña.

Abstract: “Catalan is...” The discourse on immigration and national identity during the Franco regime: Francesc Candel and Jordi Pujol

In Catalonia, during the Franco regime, a new discourse on immigration took shape, coinciding in time with the second big migratory wave (1950-1976) from the rest of Spain. In the formulation of this discourse two principal figures, recognised for their political positions stand out: on the right the politician Jordi Pujol, and on the left the writer Francesc Candel. This article analyses the resulting discourses – genesis, contents and mutual influences –, together with the criticism received from political and academic sectors. The main contributions of this discourse have been: 1) to internalise immigration in the national definition of Catalonia; 2) influence for policy makers in the Autonomous government; and, 3) to anticipate a specific way of gaining in deeper understanding of Catalan identity and the lives of migrants by reading their life stories.

Key words: Demography, Migration, Integration, Franco’s regime, Catalonia.

* * *

1. Introducció: l’emergència d’un nou discurs

Després de la fi de la Guerra Civil, el pitjor malson de l’economista Josep Maria Vandellós semblava a punt de materialitzar-se: l’acceleració de la desnationalització de Catalunya. L’obsessió de l’economista figuerenc havia estat la baixa fecunditat (Vandellós, 1935a), culpable al seu torn, segons ell, de la immigració (1935b), que abocaria a “la Catalunya sense catalans”. Tot just acabada la Guerra Civil, l’exili, les anomenades migracions de la fam dels anys 40 procedents d’altres regions espanyoles, però sobretot la repressió política i cultural, i la penúria econòmica que patia Catalunya feia que el panorama resultés desolador.

El particular acarnissament amb què es perseguí el català ha estat explicat pel fet que la llengua representava la culminació del catalanisme polític i la presa de consciència d'ésser una nació. Malgrat aquesta persecució no s'hauria de deduir que tot l'activisme catalanista, en els seus inicis, va significar automàticament una posició antifrancuista: entre la militància sociocultural catalanista trobem representants d'una burgesia vinculada al règim –alguns d'ells amb un passat relacionat amb la Lliga i el nacionalcatolicisme–, juntament amb d'altres que, majoritàriament procedents del catalanisme catòlic, evolucionarien a posicions clarament opositors (Marín, 2006). A finals dels anys 50, la immigració anunciava el que seria la gran segona onada migratòria del segle XX que culminaria a la segona meitat dels seixanta, el *baby boom* tot just s'apuntava, però ningú no se l'esperava. Amb la creixent immigració, començà a articular-se de nou el moviment obrer, deslligat del sindicalisme cenetista de l'època republicana, i capitalitzat a Catalunya per un PSUC que progressivament s'allunyaria dels orígens estalinistes. És en aquest context demogràfic i polític que de diverses bandes i sota l'allargada ombra vandelloisiana (Domingo, 2012), comença a confegir-se un nou discurs sobre la immigració i la identitat nacional. Més d'un discurs.

Tot i que la migració esdevindrà un dels temes primerencs de disciplines com la Sociologia a Catalunya (Pascual de Sans, 2011) –en la qual destaquen tant els sectors catòlics que s'acosten a la disciplina empesos per la sensibilitat social (per exemple, Duocastella, 1957a; o Nualart, 1959), o els més renovadors (Maluquer i Sostres, 1963) que entroncaran i promocionaran la interpretació guiada pel materialisme històric (Jutglar *et al.*, 1968)–, el discurs sobre la integració, malgrat recollir progressivament les veus de l'acadèmia, es forjarà fora d'ella. Dos noms seran reconeguts com els responsables d'un nou discurs sobre la immigració, procedents de posicions polítiques divergents. D'un costat, el jove militant democristià Jordi Pujol, nacionalista i europeista, representant de la tradició d'una burgesia que tradueix la seva preocupació social en filantropia; de l'altre el jove immigrant Paco Candel, treballador amb consciència de classe que intenta explicar-se i explicar als altres la pròpia realitat i que es vincularà al PSUC. Sota la pressió comuna del franquisme, la relació de les dues enunciacions, marcada pel segell de l'oposició, acabarà essent dialèctica, oberta a mútues influències, i també a mútues incomprensions.

En aquesta nova definició del paper de la immigració en la identitat de Catalunya, que comença sota la ineludible ombra del pensament vandelloisà, comporta, com veurem, l'anàlisi renovada del paper del territori i la demografia en la governabilitat del país, és a dir en la política. El discurs que es perfila i la reacció adversa que des de diversos sectors va produir, i que aquí analitzarem, per un costat posarà les bases del que serà la interiorització de la immigració en la definició nacional de Catalunya i certa praxi política que es desenvoluparà amb l'arribada de l'autogovern, durant els primers anys de la Transició Democràtica. Per l'altre, prefigura també un esbós de les posicions enfrontades que utilitzen la immigració i el concepte "integració" per a definir

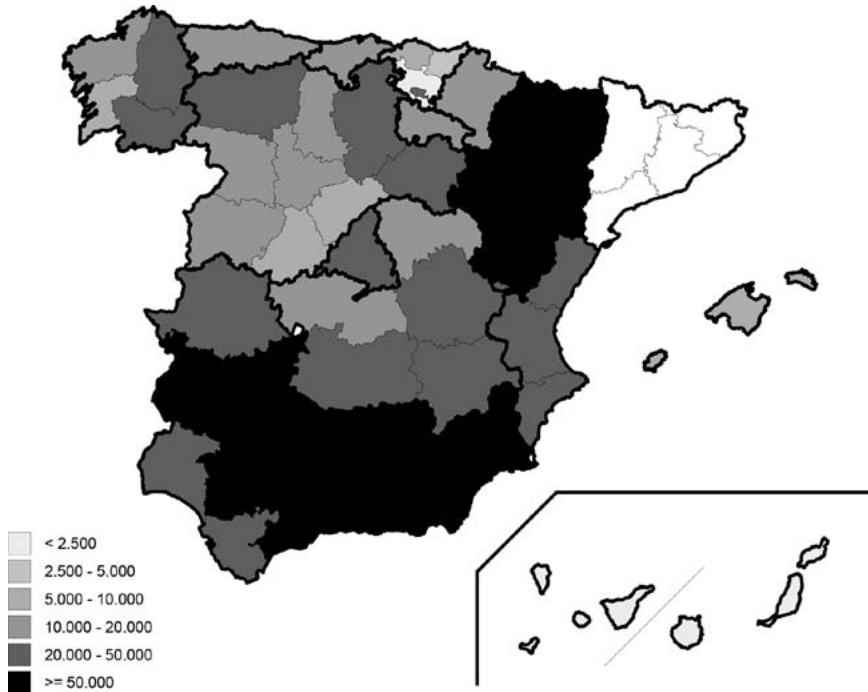
la identitat de Catalunya i, conseqüentment, la seva ordenació política, que es desenvolupen fins a l'actualitat.

2. El context demogràfic: la segona onada migratòria, 1951-1975

La integració econòmica de les diferents províncies espanyoles a partir del Pla d'Estabilització de 1959, i la represa de l'èxode rural un cop finalitzada la guerra, aguditzada per les condicions de penúria de la postguerra, expliquen l'embranchada del que seria la segona onada migratòria que ocupà la segona meitat del segle XX (Pujadas, 2007). Tenint en compte els components del creixement de la població, ens adonem que en aquest període l'increment del saldo migratori registra nivells mai no assolits fins aleshores, que s'acompanya d'un augment també espectacular del creixement vegetatiu, a causa del *baby boom* al qual també contribuïren de forma decisiva els nouvinguts. D'un saldo migratori positiu de 232.288 efectius al quinquenni 1951-1955, que representava el 71% de tot el creixement, passem a un saldo màxim per al període 1966-70, que malgrat multiplicar-se per 1,4 respecte a l'anterior quinquenni i assolir els 425.831 efectius, veu reduir el seu pes en el creixement total al 61,8%. La conjunció entre una elevada natalitat i immigració, que fan augmentar tant el saldo vegetatiu com el migratori, acaben produint un creixement total de 689.160 efectius en un sol quinquenni, assolint la taxa de creixement quinquennal més important de tot el segle, del 2,93%. El quinquenni 1971-75 experimenta una davallada significativa reduint gairebé a la meitat el saldo migratori, que passa a ser de 227.481 efectius, compensats des de la perspectiva del creixement total per l'increment del creixement natural, que arribà al màxim del segle, amb 310.345 efectius. Com a conseqüència d'aquest ritme de creixement accelerat, en els vint-i-cinc anys que van de 1951 a 1976, la població de Catalunya passa dels 3,2 milions habitants als 5,6 milions, cosa que vol dir un increment anual de 100.000 persones.

El mapa de la fig. 1, corresponent a la província d'origen de la població nascuda fora de Catalunya al 1970, representa força bé com aquesta immigració massiva va significar l'extensió del camp migratori català. Catalunya tenia aleshores 5.079.140 habitants i la població nascuda a la resta d'Espanya, amb 1.860.719 censats i un 36,6% del total, aconseguia el màxim pes en la població de Catalunya. El creixement del volum de la població s'acompanya a parts iguals de la seva diversificació en les províncies d'origen com de la seva difusió dins el territori català. Aquesta dispersió no obstant, no és completa, de manera que la persistència de la concentració de la població immigrada, convivia amb la despoblació i l'envelliment, especialment de les comarques pirinenques i àrea prepirenca, ampliant-se també a comarques de la plana de Lleida, les

Figura 1. Població censada a Catalunya, 1970, i nascuda a la resta d'Espanya, segons província de naixement

Font: elaboració pròpia de les dades del Cens de 1970 (INE)

comarques vitivinícoles tarragonines, o els eixos fluvials abans protagonistes del creixement industrial. El resultat era un fort desequilibri poblacional en el territori, accentuant la tradicional concentració de la població a Catalunya (Pujadas, 2007).

En aquells moments les noves migracions procedents d'Andalusia, i que substituirien i superarien els antics fluxos migratoris més propers territorialment (Aragó, País Valencià i Múrcia), feien que tres províncies andaluses, ocupessin els tres primers llocs; per ordre: Granada, Jaén i Còrdova, amb una població entre les 166.327 persones de la primera, i les 144.631 de la darrera. A aquestes tres províncies les seguien Badajoz i Sevilla, abans de trobar un àmbit que també era fruit d'antics fluxos, com és Almeria. La major varietat d'òrgens explica que en termes percentuals les tres primeres províncies només se situïn, cadascuna d'elles, al voltant del 8% de la població nascuda fora de Catalunya. Per comunitats autònomes però, a part d'Andalusia, prenen una especial rellevància Extremadura i Castella-La Manxa.

És també aquesta l'època del creixement salvatge de les ciutats, dels barris de barraques (Tatjer *et al.*, 2010), les mateixes barraques que impactaren el

jove activista Jordi Pujol i de les que en Paco Candel guardarà memòria, per a situar el punt d'arrencada del seu discurs, anticipat en l'obra literària (Candel, 1957).

3. A l'ombra de Vandellós: “barreja” i “assimilació” a l'enunciació inicial de Jordi Pujol

El primer debat rellevant després del tall que va representar la Guerra Civil va sorgir a finals dels anys cinquanta, com hem avançat, impulsat pels cercles més progressistes i nacionalistes catalans de l'Església catòlica. L'aportació de Jordi Pujol n'és cabdal; un parell d'articles “Per una doctrina de la integració” i “Immigració i integració” de 1958, que circularen de forma clandestina durant aquells anys –més tard recollits a *La immigració, problema i esperança de Catalunya* (1976)–, marcarien el to del que s'aniria perfilant com la doctrina sobre la immigració del corrent democratacristià del nacionalisme català. Com el mateix autor ha fet constar a les seves memòries, la lectura dels articles de Carles Sentís sobre la immigració murciana a la revista *Mirador*, així com l'obra de Vandellós, tant *La immigració a Catalunya* com *Catalunya, poble decadent*, seran la seva primera font d'inspiració (Pujol, 2009, p. 151-157). Aquesta influència esdevindrà tan important que pot ser considerada un dels pocs elements de continuïtat respecte a l'època republicana, d'un projecte polític de reconstrucció del país, que tot i invocar constantment el passat, va haver de trencar amb la tradició republicana. El paper de la Lliga en el temps de la República i durant la Guerra Civil, d'un costat, i la preponderància de l'esquerra durant la República, de l'altre, dificultaven la legitimitat del projecte catalanista de dretes en la presa històrica (McRoberts, 2001).

L'herència de Vandellós es palesa en cadascun dels postulats sobresortints que esmentarem a continuació i ho seguirà essent en el transcurs del temps, començant per l'ambivalència del títol del recull d'articles de 1976, que reflecteix de forma positiva les pors ja esmentades a l'obra de l'estadístic. Però entre els dos primers textos de 1958 i la resta hi ha clares diferències: alguns dels arguments vandelloosians es van polir i s'incorporen d'altres provinents de tradicions diferents, encara que en la seva publicació divuit anys més tard s'opta per mantenir els manuscrits més antics intercalats entre els escrits més recents. Les matisacions es poden considerar tan fruit de la influència de l'obra d'Emmanuel Mounier, com de la pròpia filiació cristiana i la participació en la confraria de Virtèlia que l'aproparia a la realitat de barris d'immigració i a la companyia de persones dedicades a l'acció filantròpica i el compromís social en aquest camp, com el sociòleg i sacerdot Rogeli Duocastella (1914-1984), creador de la secció social de Càrites Diocesana l'any 1958, o en Jaume Nualart, també citats a les seves memòries (Pujol, 2009). El treball de tots dos per separat obligarà a matisar i reconsiderar la mirada vandelloosiana de Pujol. Així,

en Rogeli Duocastella valora la immigració andalusa com més procliu a la integració (en dirà adaptació) mesurada per l'acceptació de la llengua catalana, precisament per la seva distància en termes de classe social si es compara amb immigrants d'altres orígens peninsulars, com afirma en un treball sobre l'adaptació de la immigració a Mataró (1957b). Els més pobres, definits com els que tenen més a guanyar, s'adaptarien més ràpidament que la resta al nou lloc d'arribada –segons la seva anàlisi–, en aquest cas a Catalunya. Si tenim en compte aquestes influències i d'altres posteriors, com la del propi Candel, val la pena fer-ne una interpretació doble d'aquests materials originàriament difosos al 1958: la primera a partir del context de redacció; la segona l'any 1976, tenint en compte la recepció i dels matisos que poden proporcionar els altres textos, quan les condicions sociodemogràfiques i polítiques han canviat radicalment.

La immigració ocupa un lloc central dins la doctrina nacionalista elaborada per Jordi Pujol des de les seves primeres enunciacions ja que es converteix en pedra de toc per a la distinció entre "comunitat" i "societat", seguint l'estela del sociòleg Ferdinand Tönnies, fonamental en la seva concepció del nacionalisme, on la primera seria "el poble" i la segona l'Estat. A més però, li donà l'oportunitat de mostrar la dimensió europea –comparant amb d'altres regions i estats europeus–, i l'espanyola del projecte –reclamant un pla de redreçament de les regions més subdesenvolupades–, entroncant amb la voluntat intervencionista del catalanisme conservador de principis de segle XX (Santamaría, 2011). Els textos de 1958, són opuscles pensats per a circular entre els grups catalanistes cristians que aglutinava el moviment CC, fundat el 1950 a instàncies de l'abat de Montserrat Aureli Maria Escarré, com a grup de reflexió, i que tingueren en Ramon Galí un revulsiu inicial per replantejar el lloc del catalanisme catòlic a partir de la crítica del seu passat. Jordi Pujol, que des de 1954 havia estat secretari de CC, precisament va demanar la seva renúncia per a dedicar-se a pensar i escriure sobre la immigració (Barrio López, 2001). Per aprofundir en aquest fenomen, acompanyat de Jaume Nualart, va emprendre un viatge a algunes de les regions originàries dels immigrants a Catalunya –Sevilla, Jaén i Badajoz–, que va marcar la redacció d'uns textos, concebuts per al debat.

Tot i que l'empremta vandelloisiana és fàcil de reconèixer, els arguments eugenèsics i la discussió sobre les característiques racials dels immigrants han desaparegut per complet, han estat substituïts no obstant per la valoració de la "cultura" d'aquests. Així, en definir la immigració de treballadors, després de parlar dels funcionaris que arriben amb mentalitat colonial, escriu:

"L'altre tipus d'immigrant és, igualment, un home poc fet. És un home que fa centenars d'anys que passa gana i que viu en un estat d'ignorància i de misèria cultural, mental i espiritual. És un home desarrelat, incapaç de tenir un sentit una mica ampli de comunitat. Sovint dona proves d'una excel·lent fusta humana, i tot ell és una esperança, però d'entrada, constitueix la mostra de menys valor social i espiri-

tual d'Espanya. Ja ho hem dit abans: és un home destruït i anàrquic." (Pujol, 1976, p. 67-68).

La desvaloració cultural del treballador immigrant apareix com a requisit per a la seva integració, convertint-se així en un home despulat de la seva cultura d'origen. Una *tabula rasa* on el nacionalisme pot començar de nou. A més, volem fer notar que, al nostre parer, la utilització de l'adjectiu "anàrquic", tot i que clarament no s'utilitza en el sentit polític del terme, tampoc no es pot considerar banal, si tenim en compte la història de Catalunya i la centralitat del tema de l'anarquisme en el precedent vandellosià.

La idea d'integració esbossada pel Jordi Pujol d'aquests primers anys s'associa més als conceptes de "barreja" i "d'assimilació" inqüestionables en el pensament de Vandellós, que a la definició ulterior que en farà el propi Jordi Pujol. Encara que ja no només es tracta del reconeixement de la necessitat de la immigració per a l'economia a Catalunya com a l'obra de l'economista figuerenc, sinó que la integració es converteix en "una condició prèvia per l'existència de Catalunya com a poble i per la seva afirmació" (1976, p. 72). És en la definició de què és ser català, on s'inclouen els elements que posteriorment diferenciarien amb aparent claredat assimilació i integració. A "Per una doctrina d'integració" s'afirma:

"Però la definició que ens agrada més és aquella que diu: català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i, que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya. Hem d'afegir-hi només: i que, de Catalunya, en fan casa seva, és a dir, que d'una manera o altra s'hi incorpora, s'hi reconeix, s'hi entrega, no li és hostil" (Pujol, 1976, p. 69-70).

Fixem-nos que si bé d'aquesta forma hi té cabuda el factor voluntari, actiu, per part del migrant "en fan casa seva", es manté l'ambigüïtat, quan afirma que "s'hi entrega".

És just recordar, com en aquesta fórmula, que amb certes modificacions faria fortuna suficient per capitalitzar la visió de la identitat catalana a partir del fet migratori, es recupera la tradició de part de l'esquerra a Catalunya anterior a la Guerra Civil, com per exemple, les postures del socialista Rafel Campalans, que al seu *El socialisme i el problema de Catalunya* del 1923 (p. 41-43) ja afirmava:

"Per a nosaltres, però, contràriament, els forasters que vénen a Catalunya –que sempre acollim amb els braços oberts– i pateixen amb els nostres dols i gaudeixen amb les nostres alegries, i ens donen fills, que les nostres dones no en pareixen proud, són tan catalans, en la nostra interpretació futurista de la nació com nosaltres mateixos. No fem absolutament cap diferència" (citat a Nadal, 1965, p. 32-33; també a Cucurull, 1975, p. 239).

Mobilitat social i llengua ocuparan un lloc preminent en el procés d'integració de la població immigrada. Des del punt de vista econòmic afirma taxativament que:

"La integració no és bàsicament un fenomen català, és també un fenomen social. Integrar vol dir introduir en un ambient, una estructura social, una mentalitat, unes

possibilitats de tot ordre... de les quals abans n'estava exclòs. De tot ordre i prèviament d'ordre econòmic i d'ordre social. (...) Integració vol dir igualtat" (Pujol, 1976: 75).

Des del punt de vista lingüístic, l'ús de la llengua catalana es mostra, si no com a condició indispensable per la integració, sí com a prova irrefutable de la catalanitat: "l'home que parla català i que parla català als seus fills, és un català de soca i arrel" (Pujol, 1976, p. 83).

La por a la desnaturalització no obstant, persisteix, i la política demogràfica és presentada com el marc general de la política d'integració, retornant al tema vandellosià del dèficit de naixements com una de les causes que provoca que la immigració sigui considerada un problema. Així doncs, al punt d'arrencada del disseny d'una política d'integració, hi trobem la definició d'una "política de població" amb el natalisme com pedra angular (on, a part de la font vandellosiana, també s'hi pot trobar la inspiració francesa):

"Política de població vol dir política de redreçament de la natalitat mitjançant l'estímul econòmic, mitjançant una especial ordenació social, mitjançant l'ajut a les parelles joves; vol dir una política d'habitatges, tant en el sentit que cada família tingui la seva llar com que els joves es puguin casar aviat, etc... com que els grans barris de cases barates serveixin per a barrejar la gent de procedència, llengua i condicions socials diferents i així dur a terme la integració; vol dir una política cultural, vol dir, finalment, crear un clima d'esperança i d'il·lusió col·lectives, és a dir, aconseguir que els homes i les dones creguin en el país i en el seu futur" (Pujol, 1976, p. 73-74).

La política d'ordenació territorial compta amb la fragmentació cultural de l'immigrant com a principi actiu de la integració. Com a corol·lari apareix el credo nacionalista "la fe en el país", presentant-se com a projecte interclassista projectat en el futur que dona sentit al procés d'integració, i que amb el temps veurem convertit en "cohesió social". Per fi, d'acord amb Vandellós, identifica la manca de capacitat política per regular la immigració com el gran perill per a Catalunya, i no la immigració en ella mateixa.

4. La veu de la immigració i la identitat: Francesc Candel

L'any 1959 Francesc Candel publica l'article "Los otros catalanes" a la revista *La Jirafa* que, així com a la novel·la *Donde la ciudad cambia su nombre* publicada dos anys abans, anticipa alguna de les proposicions que ampliarà a l'assaig *Els altres catalans* de 1964. Des del principi Francesc Candel, procedent del catolicisme progressista, es va significar com una *rara avis*, tant del camp literari com del polític, aleshores i ara.

Abans d'analitzar l'article i l'assaig, pot ser útil fer un repàs a la novel·la, que significarà la irrupció de la Barcelona marginal i proletària de la immigració en el camp de la literatura –com reivindicava l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán (Sinca, 2008)– i a on, a més a més, alguns dels principals postulats de l'autor respecte a la integració es veuen clarament reflectits. *Don-*

de la ciudad cambia de nombre constitueix una crònica de la vida veïnal a la Zona Franca, centrada en els caràcters reals que com l'autor residien a les cases barates del barri de Port. El xoc cultural entre els emigrants murcians –presos com a metonímia de la resta d'immigrats, aleshores ja amb una forta representació de l'Andalusia oriental–, es palesa per l'adaptació del ritu del rapte de la núvia a les noves precàries situacions materials i la reacció del capellà, representant en aquest cas el pes de la institució eclesiàstica. També es fa ressò de cert exotisme, és a dir, de la reacció d'estranyament que provoquen les pràctiques (rurals) del país d'origen, adaptades a les condicions (urbanes) en les quals s'assenta la immigració. El mateix podríem dir de la difícil cohabitació amb l'ètnia gitana que es tradueix en l'ambivalent posició del propi Candel. I tot això en un context de violència, la violència institucional imposada pels guanyadors de la guerra, executada per agents fatxendes, però per damunt de tot, violència de la misèria i la violència com a forma de socialització del gènere masculí: on es dirimeixen les qüestions que afecten l'honor, la construcció de la virilitat, la definició del gènere femení, que implica la percepció i la relació amb les dones, del valor de la pròpia paraula, de la camaraderia. Els dos principals personatges que apareixen com a catalans es caracteritzen per la seva filantropia d'arrel religiosa: d'un costat el capellà, mossèn Jaume Cuspinera, representant de l'obrerisme catòlic –el joicisme de les Joventuts Obreres Catòliques–, animador de la vida cultural del barri, i de l'altre el doctor Carles Ribas Magri, l'anomenat "metge dels pobres" (Sinca, 2008), ambdós clarament diferenciats per classe social. A aquests, afegirem els venedors ambulants, més propers. La presència de la cultura catalana es dona precisament en el fet lingüístic: en la infiltració dels catalanismes en el vocabulari dels personatges, que actua també com a marcador sociolaboral. El respecte de l'immigrat per la terra que l'acull i la previsió de mobilitat social ascendent, presents a l'obra, poden considerar-se les llavors de la producció assagística posterior.

Tocat per la lectura de "Los otros catalanes", el jove activista catalanista de vint-i-vuit anys, que aleshores era Jordi Pujol, va expressar la necessitat de fer la coneixença de l'autor. No és d'estranyar, ja que com el mateix Pujol ha repetit sovint, a pesar de les diferències polítiques i de caràcter entre tots dos, el text de Candel connectava directament amb alguns dels seus objectius polítics, remarcant la necessitat peremptòria d'aconseguir la unitat del país, però des de la perspectiva de l'immigrat. Més exactament, donant-li l'oportunitat d'arribar on ell no podia. L'advocat i polític Josep Benet, que és qui va tenir la idea de proposar-li escriure un llibre on desenvolupés els seus supòsits, va encomanar en Max Cahner, aleshores director de la nounada Edicions 62, fer-se càrrec de l'empresa. El director editorial i Jaume Casajoana –militant democratacràstia que acabaria essent director de l'Enciclopèdia Catalana– a la fi van prendre contacte amb en Candel i li van suggerir inicialment la redacció d'un *Nosaltres, els immigrants*, seguint l'estela de l'èxit que havia

obtingut l'obra de Jaume Fuster *Nosaltres, els valencians*, que s'havia publicat el mateix any de la fundació de l'editorial, l'any 1962. El 1964 es publicava, traduït al català per Ramon Folch i Camarasa, *Els altres catalans*, que va gaudir d'un èxit fulgurant: només tres setmanes després de la seva sortida al carrer havia venut trenta mil exemplars (Sinca, 2008).

S'ha assenyalat repetidament que la principal virtut de l'obra de Francesc Candel, que la farà esdevenir una de les contribucions més influents en el discurs sobre la integració a Catalunya, fóra la mirada crítica que lliura des dels ulls d'un immigrant. Aquesta afirmació és certa però tendeix a minimitzar altres mèrits que expliquen el seu bon resultat. En primer lloc hauríem de destacar l'estil desdramatitzador de tot l'escrit, un estil planer, on a l'experiència com a immigrant s'afegeix el seu apropament humanístic aconseguint fer que el lector abandoni l'abstracció, malgrat que l'axioma central sigui que: "l'home s'aclimata. La terra és impertorbable" (1964, p. 15). A diferència d'altres obres, l'immigrant se'ns mostra com una persona de carn i ossos, i no una simple idea. En la ficció l'autor es presenta com a àrbitre, li agradarà destacar el to "apaivagador i conciliador" com destaca al pròleg de l'edició de butxaca de 2002 (Candel, 2008, p. 403). Es tracta d'entendre tant la postura dels immigrants com la dels no immigrants, paper que ell mateix reivindicarà posteriorment, afirmant que "la definició *altres catalans* fue la panacea, por decirlo así, lo que sirvió de moderador del conflicto" (Candel, 1972, p. 15). El reconeixement del conflicte és, doncs, el que obre les portes al discurs sobre la integració, tant o més que el reconeixement dels beneficis que efectivament comporta als immigrants i als no immigrants, tots dos marcats per la mobilitat social ascendent. Encara que "renyant-los a uns i als altres", com s'ha dit, no obstant, té com a interlocutor privilegiat el lector català no immigrant. El llibre és essencialment el relat d'un immigrant que clarament situat com a treballador, es dirigeix a un públic català, al qual també obre les portes a l'autoreconeixement d'una biografia familiar immigratòria. El mateix Candel ens ho deixa clar quan ens explica perquè va acceptar d'escriure aquest llibre:

"Així doncs, vaig acceptar l'encàrrec de seguida, en part per la satisfacció que comportava la seguretat de tenir un llibre acceptat abans d'haver-ho fet, però sobretot perquè immediatament vaig veure la possibilitat d'esplaiar-me parlant –como així ho vaig fer– d'unes persones que eren els meus germans de classe i condició, que eren la meua família, que eren jo mateix" (Candel, 1973, p. 37).

Com ja s'ha esmentat, l'article de 1959 –que, traduït al català, es reproduïx íntegrament al pròleg de l'assaig– comença amb l'anècdota del cartell penjat al límit entre Sants i la Torrassa, per plantejar d'entrada el principi territorial de la identitat, la preeminència de l'*ius solis* sobre l'*ius sanguinis*, si voleu. A més a més, hi trobem la resta de tesis que es desenvoluparan al llibre: la discriminació entre treballadors immigrants i la resta d'immigrants procedents d'Espanya, el concepte d'integració lligat a la mobilitat social, i el paper de la llengua,

sense estar-se'n d'assenyalar la desafecció del català per part d'alguns membres de la burgesia del país. En el pas del text de 1959 al primer capítol de l'assaig de 1964, on reprendrà el mateix tema, es verifica la influència de Jordi Pujol sota la forma de la polèmica amb Vandellós. En efecte, Jordi Pujol va introduir Francesc Candel a la lectura de l'economista aleshores ja difunt, fet reconegut verbalment per Jordi Pujol, tot i que minimitzant-ne la importància, presentant-ho simplement com a font de dades (per exemple, a la presentació de la biografia de Francesc Candel, el 20 de novembre de 2008). De la lectura de *Catalunya, poble decadent*, incorporarà la tesi sobre el dèficit de la fecunditat de les catalanes com a causa dels moviments migratoris d'abans de la Guerra Civil (Candel, 1964, p. 44-45). El descobriment de *La immigració a Catalunya* va tenir un calat més profund: per un costat, trobem les cites de tercers autors no referenciades, com per exemple les de Francesc Pujols (1933) que apareixen en el primer capítol defensant el protagonisme dels catalans en el moviment anarcosindicalista, o la de Rossell i Vilar (1930), en parlar de la “Immigració d'abans”, per refutar les acusacions sobre el paper de la immigració en la despesa social en concepte de beneficència i en la delinqüència per raons de caracterologia racial; però per l'altre, li servirà per establir un diàleg amb l'autor figuerenc, on a més de contestar les seves afirmacions contrastant-les pels resultats amb el pas del temps, fent gala del seu esperit conciliador, en destaca els elements positius. A l'igual que a Jordi Pujol, l'obra de Vandellós també li servirà com a punt de referència, però en aquest cas mostrant-se disposat a respondre a les angoixes –la por a la desnacionalització–, que la immigració planteja a la continuïtat de la cultura catalana.

Començant per la seva primera assumpció sobre el pes determinant de la territorialitat, és de destacar la relació de l'espai amb el temps, traduïts com el lloc i la memòria, que podem considerar una de les aportacions preeminents de Francesc Candel a la comprensió teòrica de la relació entre identitat i integració, malgrat que l'autor no ho sistematitzi. No és el paper del teòric el que pren Candel. La profunditat de la seva càrrega teòrica ha passat desapercibuda enmig de la lleugeresa de l'enunciació autobiogràfica –salpebrada d'anècdotes– i de la coqueta (i calculada) ambigüïtat en la seva formalització, potser fins i tot per al mateix Candel. S'assenyala com el fet primordial en la construcció identitària respecte a la catalanitat de la majoria d'immigrats “el trobar-s'hi, més que ésser”. En aquest joc, la memòria, la transformació de l'espai a través de la relació d'identificació o d'evocació que s'hi estableix, juntament amb la percepció que d'un tenen els altres –tant en el lloc de destinació com en el d'origen– es converteix en el centre neuràlgic per a la comprensió del procés d'integració. El desplegament identitàri que parteix de la relació de reconeixement amb l'espai, entès com a lloc, es mou en cercles concèntrics: del local (el carrer, el barri, el poble o la ciutat) al més genèric (la regió, l'Estat).

Un cop establert el paper predominant del territori en l'abordatge del fet migratori i la identitat, que condicionarà el concepte d'integració, apuntarà a

la discriminació entre treballadors immigrants i la resta d'arribats a Catalunya: funcionaris de l'Estat i directius, que per a ell, amb les excepcions de torn, explicarà les diferències en les seves actituds front la llengua i, en general, en relació a la realitat del país on migren. És la mateixa distinció que havia reconegut també Jordi Pujol, depurada de les valoracions sobre les essències culturals d'uns i altres. Discriminació sobre la qual retornarà reiteradament en les obres posteriors. En aquest punt es preguntarà sobre les raons d'aquests moviments migratoris, recuperant els postulats vandelloians per introduir l'element demogràfic entre els factors d'atracció que expliquen aquests corrents, mentre que entre els factors d'expulsió es parla de la propietat de la terra i de les condicions de misèria en què es troba el camperol a les regions d'origen. Ben aviat però, Candel intueix que es tracta d'un sistema que s'autoreprodueix, és a dir, que junt amb el creixement industrial, en el procés d'integració, tant el comportament demogràfic de reducció de la fecunditat com la pròpia mobilitat social, creen les condicions necessàries per a seguir generant una demanda de nous immigrants. La reducció de la fecunditat entre les dones immigrades serà aportada com a prova d'integració al país, alhora que la tesi més important la constituirà la millora de les condicions laborals i salarials del treballador català gràcies a l'afluència de treballadors forasters:

"Abans, com ara, l'augment general, cada vegada més creixent, de l'activitat industrial de Catalunya ha permès que els immigrants substituïxin els obrers catalans —els darrers "no" són els primers— en les feines més feixugues, denigrants i mal pagades, i que gairebé tots aquests treballadors catalans aconseguïxin d'esdevenir obrers especialitzats, amb un salari més elevat que l'immigrant comú" (Candel, 1964, p. 51).

A l'igual que en l'obra de Jordi Pujol, mobilitat social i, com veurem, la llengua, són identificades com dues peces claus del procés d'integració a Catalunya. A diferència d'aquest, en canvi, posa l'èmfasi en el que anomenarem la "complementarietat" entre immigrants i autòctons, que fa que l'entrada d'immigrants signifiqui una promoció per als treballadors catalans d'una banda, i en el paper de la llengua com a signe d'identitat i d'aquesta mobilitat de l'altra, però insistint que no cal parlar el català per a integrar-se.

Abans de passar a la situació en referència a la llengua, es pregunta sobre els factors de continuïtat i ruptura respecte a l'onada migratòria anterior a la Guerra Civil (de la qual ell ha estat partícip) i la posterior (que recordem significa de 1940 fins a 1963, de la qual és testimoni). A més del major nombre d'efectius a la segona onada, remarca les condicions polítiques que comporta la dictadura i que determinen la posició més vulnerable de la llengua, sobretot per la seva expulsió de l'escola i de la vida pública, i de la seva desvaloració. Les dificultats en l'adopció del català, doncs, hauríem de cercar-les, segons l'autor, en la conjugació d'aquests tres ingredients, resultant decisiu el segon. El rebuig al català (a l'idioma i també a la gent, fixada en els estereotips), es recolza en el paper subordinat front al castellà (en l'idioma, com a mostra de la subordinació al règim

polític), en què l’“Estamos en España” com a argument final, constitueix un exemple, malauradament tan conegut com adient. Però igualment, segons Candel, hi trobem el rebuig a la classe social a la qual es pertany, enyorant el lloc d’origen i sovint fantasiejant sobre la pròpia extracció social: la immigració hauria comportat una mobilitat social descendent (ni que sigui imaginària). Quant a l’actitud dels catalans envers la pròpia llengua, després de denunciar la desafecció de part de la burgesia catalana al català, relacionada amb la seva adscripció al règim, també apunta que una mobilitat social descendent entre els catalans es pot veure acompanyada en paral·lel d’una regressió lingüística envers el castellà, cap a les formes que el castellà adopta en els suburbis.

Per últim, el capítol dedicat a la integració arrenca de la por de Vandellós a la minorització dels catalans a Catalunya, argumentant que la realitat migratòria els anys seixanta ja ha desbordat les pitjors previsions de l’economista i en canvi el resultat no ha estat la desaparició de Catalunya o del català a Catalunya. Per contra, es reivindica la catalanitat dels immigrants mitjançant la qual, en correspondència, obtenen el reconeixement de la immigració a la identitat catalana i la confirmació de Catalunya com a gresol. Aquesta enunciació és fonamental en el llibre, perquè sense proposar-s’ho ha desplaçat el fet migratori al centre de la definició de Catalunya i de la identitat catalana. És una asseveració que ens pot semblar òbvia avui dia, i inclús es pot objectar que ja representava un lloc comú a l’època de Candel, però no ho era en el discurs de Vandellós, ni a la Catalunya dels 30, ni en els escrits de Jordi Pujol, ni a la Catalunya dels 60. Ni en la pròpia presentació de Catalunya com a terra de pas de Vicens Vives (1954). Fins a aquest moment, la immigració havia estat reconeguda com un fenomen de creixent importància que afectava la definició identitària i el futur (la supervivència) de la cultura catalana, però la identitat no s’edificava sobre el fet migratori, aquesta és la gran inflexió i la novetat. Un cop acceptada aquesta tesi, Candel passa a la reivindicació d’eines per afrontar la tasca de la integració, entesa com la incorporació de l’immigrant a la societat i cultura catalanes, començant per l’escola, i seguint per l’ordenació territorial, denunciant el problema de l’habitatge, resumit en les condicions del barraquisme, els rellogats, i els monoblocs on havien viscut i vivien els immigrants. Cal destacar que del capítol “Integració”, gràcies a la recent edició no censurada del llibre (Candel, 2008, p. 352), es va silenciar la proposta “evangèlica” de dur la cultura catalana als suburbis, encara que fos en castellà; juntament amb la descripció de les condicions de vida a Andalusia és allà on més s’hi va acarnissar la censura.

5. Discriminació entre “assimilació” i “integració” en Jordi Pujol

Al 1976, apareix l’obra de Jordi Pujol *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, un recull de textos dispersos en el qual, com ja hem dit, s’inclouen

els dos de 1958 causants de les primeres polèmiques. Aquesta publicació s'ha de contextualitzar en la lluita per a donar a conèixer l'ideari pujolista i consolidar Convergència Democràtica de Catalunya, tot just fundada el 1973, de cara a les primeres eleccions democràtiques de 1980.

Els nous escrits, signifiquen una aproximació més elaborada del que significa *integració*, fent seva la definició de la identitat catalana a partir del projecte futur dirigit a la construcció del país, distingint entre "assimilació" i "integració". I aquí seria just assenyalar la possible influència de l'obra de Candel en la seva comprensió més oberta de la integració. Quant a la definició de què entén per català, en el "Comentari a *Els altres catalans*", publicat a *Serra d'Or*, el juny de 1964 (també inclòs al llibre), repeteix el que ja havia anticipat el 1958: "I cuito a afegir que per català entenc tot home que viu i treballa a Catalunya, i que, de Catalunya, en fa casa seva, el seu país, al qual s'incorpora i es reconeix" (Pujol, 1976, p. 126); definició que reiterarà en un dels dos únics textos que es presenten com a nous, "La immigració a Catalunya", on diu: "... català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya." (Pujol, 1976, p. 42). És el "fer Catalunya", que sintetitzava la doctrina nacionalista (en escrits com el de 1958 *Fer poble, fer Catalunya*; i reculls com el de 1979), i que anticipa el "Fer país", que s'acabarà convertint en eslògan electoral. Al costat de l'influx de Candel, també s'ha apuntat l'empremta, o com a mínim la sintonia amb la interpretació "demogràfica" a l'obra de l'economista Joaquim Maluquer i Sostres (1963) o amb la lingüística del filòleg Antoni Maria Badia i Margarit (1966) (Santamària, 2011).

Respecte a la diferència entre "assimilació" i "integració", aconseguim introduir per primer cop, la consideració que en la integració ens trobem davant d'una relació a dues bandes, definint-la com:

"un procés d'interrelació, un joc de mútua influència que té un objectiu fonamental, la creació d'una unitat unitària. D'una realitat unitària que és resultat d'aquest joc de mútua influència. Hi ha en el procés d'integració un protagonisme, també, de l'element nouvingut" (Pujol, 1976, p. 34).

Tot i que s'apressarà a afirmar que aquesta interrelació està supeditada a la idea de nació, "la idea de fons de la integració és la idea nacional, que vol dir, global" (Pujol, 1976, p. 34). A més d'aquests criteris reitera el paper de la mobilitat social com a peça central de l'adscripció voluntària de l'immigrat a la identitat catalana, i el model del Quebec, que més tard es convertirà en una referència constant de la política catalana en matèria d'immigració. La pregunta obligada és: per què es varen incloure els textos de 1958, tot i les distincions introduïdes?

D'un costat podríem pensar en raons tàctiques, ja que es mantenen definicions contradictòries del que s'entén per "integració": les assimilacionistes pròpies dels arguments netament vandelloosians del 1958 i les posteriors més

evolucionades, que parlen d'interrelació, tot satisfent d'aquesta manera a tiris i a troians. Les respostes poden ser diferents, no obstant, si atenyem a la caracterització de l'immigrat des de la doctrina nacionalista en la definició de poble, i a la reivindicació de capacitat política per regular les migracions. En primer lloc considerarem el manteniment de les desafortunades afirmacions sobre els trets dels treballadors immigrants a Catalunya, i especialment sobre els d'origen andalús i sobre Andalusia, que provocarien la protesta, entre d'altres, de José Acosta Sánchez a les planes de *La Vanguardia*, reclamant el reconeixement identitari dels andalusos a Catalunya. Acusant l'autor de presentar la integració com una voluntat de des-integració de l'immigrat (aculturant-lo), i oposant a la teoria de la integració una teoria de la solidaritat, que acaba reclamant la institucionalització de la protecció de les cultures pròpies dels immigrants (Acosta, 1977). La rèplica del propi Jordi Pujol, que va seguir a les planes del mateix diari, subratlla la descontextualització a l'hora d'utilitzar aquestes cites, i posa l'èmfasi en el problema que el subdesenvolupament econòmic de regions com l'andalusia comporta per al desenvolupament democràtic i econòmic de la pròpia Andalusia (Pujol, 1977). De tota manera, la resposta de per què va mantenir aquests escrits sembla clara: perquè segueixen essent una enunciació que confon la majoritària situació de subdesenvolupament econòmic regional i de desigualtat econòmica en les condicions del migrant a l'arribada a Catalunya, amb la subordinació social i cultural, infravalorant la cultura de l'immigrat, des d'una perspectiva classista. L'immigrat, segons l'enunciació pujoliana, no té cultura, i el subdesenvolupament de la seva regió no li ha permès assolir la consciència nacional. Aquest subjecte mancat de cultura, d'un perfecte caràcter mal·leable, seria la condició idònia de la integració.

En segon lloc, cal referir-se al context demogràfic i polític a les acaballes del franquisme. Al 1976, tot i que ja els corrents migratoris havien començat a minvar, pocs eren els que s'atrevien a preveure la seva dràstica reducció. Les migracions doncs, i les repercussions que havien tingut per al territori català, seguien podent-se utilitzar com a punta de llança en la reivindicació que la democratització d'Espanya no podia obviar la necessitat d'autogovern per a redreçar el país. En aquest sentit l'argument en favor de les regulacions dels fluxos migratoris a partir de Vandellós, que com hem vist s'inclouïa en els articles de 1958, era plenament sostenible. Es referma en el plantejament de les solucions polítiques supeditades a la demografia: mantenint en el centre de la problemàtica sobre la integració el comportament demogràfic dels catalans que afebleix la vitalitat del país, i per tant la seva capacitat integradora (llegiu assimiladora). En haver conservat els textos de 1958, encara que entressin en aparent contradicció amb els escrits posteriors, com el propi títol del recull de 1976 –transcripció de la conferència pronunciada el 26 de març de 1976 a l'Hospitalet de Llobregat, plaça forta del PSUC (Santamaría, 2011)–, se segueix transmetent l'ambivalència de part de la burgesia catalana front a la immigració, com ja havíem subratllat en parlar de Vandellós (Domingo, 2012):

la malfiança (la problematització) envers una immigració de la qual ella mateixa depèn i ha fet imprescindible (i que s'ha convertit en esperança). El salt dels escrits que van de 1958 a 1976, representa el salt adaptatiu d'un entorn torresibagista "Catalunya serà cristiana o no serà", a l'acceptació d'una interpretació del fet nacional en una Catalunya on l'esquerra s'ha consolidat i la recuperació de la democràcia sembla propera, que força una enunciació nova del lloc de l'immigrat dins la formulació de la identitat catalana, de la mateixa manera que força la proposta socialdemòcrata del propi catalanisme conservador "laïcitzat" (Lorés, 1985).

6. Les reaccions contra el discurs sobre "la integració"

L'èxit d'*Els altres catalans*, no va estar exempt de crítiques, de vegades demolidores, però que quasi sempre l'associaven o fins i tot es dirigien preferentment a la persona i el discurs de Jordi Pujol. La primera seqüela de l'assaig, publicada nou anys més tard, al 1973, *Encara més sobre els altres catalans*, s'encarregaria d'explicar les circumstàncies de la seva creació i les reaccions populars a l'edició, així com les primeres crítiques rebudes pel text. Entre aquestes, Francesc Candel n'assenyalarà dues corrents contraposades, i en farà la contrarèplica: en primer lloc, les d'Antoni Jutglar i d'Antonio Pérez González, procedents del marxisme (i del camp de la sociologia); en segon lloc, les de Manel Cruells, que sorgien de part del nacionalisme català arrelat en la tradició prebèlica.

Els no catalans i nosaltres de Manel Cruells, es publicà com a rèplica a l'obra de Candel, només un any més tard, el 1965. Tot i que en el primer capítol, la idea del pamflet de quaranta planes centrat a definir les condicions d'ésser català o no, i les relacions entre uns i altres, es reivindica anterior a la publicació de l'assaig de Candel. La recerca de l'essencial el porta a denunciar "l'estovament sentimental" de Candel, així com el de Jordi Pujol (avui potser hauria parlat de "bonisme"). En aquesta obra la definició estricta de la identitat catalana a partir de l'ús de la llengua representa la línia divisòria per la qual es denuncia el discurs de l'escriptor de la Zona Franca com una prova precisament que les pors vandellosianes s'han acomplert: efectivament el país s'ha desnacionalitzat prou com per a no reconèixer ja la llengua com a base de la identitat nacional, al temps que els immigrants no demostren cap mena de voluntat per a la integració. El concepte d'integració que utilitza Cruells és clarament sinònim d'assimilació, ja que "integrar suposa que una comunitat es dilueix dintre de l'altra" (Cruells, 1965, p. 10). La taxativa diferenciació entre "catalans" i "no catalans", que sosté la impossibilitat d'existència d'uns "altres catalans", a què apunta és a la negació de la transitorietat definitiva del procés d'integració vista des de la perspectiva de l'immigrat. Cruells va més enllà: denuncia la substantivació de Candel com a coartada per a justificar precisament la manca de voluntat d'integració (d'assimilació). Inevitablement

se'n dedueix la minorització dels “catalans” convertits en “quatre gats”; segons el parer de Cruells són els catalans els que a la fi es diluiran en una altra comunitat, essent definitivament aculturats. El discurs sobre la integració defensat pel tàndem Candel/Pujol només és, doncs, un discurs que permet accelerar –fent acceptable– la desnacionalització de Catalunya.

Per altra banda ens trobarem la posició d'Antoni Jutglar i Antonio Pérez González, tots dos provinents del catolicisme social, que evolucionaren cap al marxisme, havent tingut el segon un paper fonamental en la deriva cap a l'esquerra de CC, coincidint amb l'estada de Jordi Pujol a la presó després dels fets del Palau (Muñoz, 1999), fins que l'any 1964 es converteix en Comunitat Catalana (en comptes de Cristianisme i Catalunya). De tal manera que el propi Jordi Pujol declararà sentir-se'n exclòs (Huertas i Fabre, 1982). Un cop convertit en cadàver polític l'anarquisme, malgrat el protagonisme que els moviments socialista i marxista tingueren en la unificació de la lluita nacional i obrera, resultava fàcil i temptador identificar de forma simplista cultura catalana amb burgesia i immigració espanyola amb proletariat. En diversos escrits, tots dos coincideixen que l'obra de Candel dóna arguments a la burgesia (catalana) per sentir-se legitimada i legitimar la seva explotació de classe (sobre els immigrants), emmascarant la realitat social amb l'element de la diferenciació cultural, que resumirem sumàriament com la mistificació de la cultura catalana. La vàlua de “la terra” en el discurs de Candel va ser fortament criticada com a deutora de l'esmentada mistificació que fa de la societat el nacionalisme burgès. La formulació confusa i l'excés de lirisme literari, en parlar de les “forces tel·lúriques” contribuïren a facilitar la crítica, menystenint en canvi, que una definició d'aquest tipus és molt més oberta a considerar les contradiccions existents en una societat concreta que no pas el determinisme de la sang, en el qual els seus crítics s'emparaven en nom de “la població”, sense que tampoc no es reconegui la reelaboració identitària que significa l'acceptació d'aquest postulat.

Des d'aquesta perspectiva, “la integració” resulta un discurs ideològic que únicament pretén la perpetuació de l'explotació dels treballadors. Tots dos sociòlegs també estan pensant més en Jordi Pujol i el seu pensament polític que en el propi Candel o fins i tot en la pròpia cultura catalana. I per fi, tots dos, en el cas de les crítiques a Candel assumeixen un paper condescendent, en el qual la seva pertinença al “camp científic” es presenta com un argument que avala les pròpies propostes alhora que devalua el discurs candelià. Candel es queixa del caràcter mel·liflu i paternalista de la carta oberta que Antoni Jutglar li va adreçar a *Cuadernos para el Diálogo* (Jutglar, 1965), i de la insidiosa qualificació de “novel·la” que rebia el seu assaig *Els altres catalans* per part d'Antonio Pérez González (1965) a l'article publicat a la revista *Promos*, l'òrgan de difusió de CC. El discurs d'ambdós s'atrinxera tant en el suposat caràcter científic del marxisme que professen, com en el de la disciplina de la sociologia des de la qual es pronuncien per a desprestigiar el treball de Candel; el camp

literari o el propi camp assagístic, és clarament situat per sota del seu "treball científic". També cal subratllar com tots dos autors, després de desprestigiar l'adversari per la seva no pertinença a l'Acadèmia, usurpen la veu de la classe treballadora per definir quina ha de ser la seva posició front al fet migratori i el discurs sobre la integració.

El sociòleg Antonio Pérez González insistirà a finals dels anys seixanta en la crítica a un discurs sobre la integració del qual fa responsables Candel i Pujol, tot i que no els esmenti. Així, proposava un escenari dicotòmic on l'homogeneïtat social de l'immigrat (proletari i subproletari) es veu enfrontada amb la fragmentació social (de classe) i cultural del que l'autor anomena "peculiaritat catalana" (Pérez, 1968). En aquest context torna a posar de relleu que la integració tan sols és una proposta alienadora, brindada pel sector minoritari que representa la burgesia catalana. Evidentment també aquesta interpretació pot ser tinguda per una mistificació, en prendre la part per la totalitat: ni tots els immigrants pertanyen a una sola classe social caracteritzada per l'explotació econòmica, ni la cultura catalana és la superestructura de la qual es dota la classe dominant per perpetuar la seva dominació –per utilitzar el seu propi vocabulari–, ni la integració és un procés unilateral que té com a objectiu l'alienació, tot i que la definició que en va fer Jordi Pujol als escrits de 1958, i el discurs imperant entre els sectors afins a les seves postures, com ja hem dit, poguessin donar peu a aquesta lectura reduccionista. Per a Antonio Pérez no hi ha altre possible definició d'integració, més enllà de la ideologia comunitarista abocada a l'essencialisme enunciada per Jordi Pujol el 1958. Antonio Santamaría (2011) assenyalarà com aquestes tesis esdevindran la guia d'altres autors marxistes també procedents dels cercles cristians socials (i producte de la immigració recent), com el propi Antonio Pérez o Alfonso Carlos Comín i Juan N. García Nieto (1974). La incapacitat d'aquest marxisme provincià de donar una resposta de classe i nacional a l'enunciació conservadora de Jordi Pujol, va fer créixer el pujolisme tant o més que la feble teorització acomodaticia del propi Jordi Pujol.

Gairebé una dècada després dels arguments exposats per Jutglar i Pérez González, als darrers anys del franquisme, s'apunta el debat sobre la integració durant la transició democràtica, que se suscitarà arran de l'organització política de l'Estat de les Autonomies. És en aquest moment que apareix la primera demanda d'institucionalitzar una societat binacional a Catalunya, partint d'una lectura restrictiva de la identitat catalana (només els nascuts a Catalunya o només els que parlen català) on la força del nombre, efectivament acaba imposant-se donant lloc a reivindicacions de caire territorial del nacionalisme espanyol, com l'expressada per Aurelio Pérez Fusteguera, en l'article de 1976 "Hablar en catalán". Així, s'afirma que:

"...Cataluña es un ámbito geográfico binacional. Por tanto, el problema nacional catalán no es un problema, sino dos problemas nacionales. Uno, el de las relaciones de la nacionalidad catalana con el resto de España, y otro, el de las relaciones entre las dos comunidades nacionales dentro de Cataluña" (Pérez Fusteguera, 1976, p. 23).

Les tesis biculturalistes, es justifiquen en la imatge que ja hem esmentat d'una cultura catalana com a construcció alienadora de la burgesia enfrontada a una cultura immigrada de caràcter espanyol, corresponent a la creació o l'herència de les regions dels treballadors industrials. La integració és presentada com *el canto de sirena* al qual fatalment sucumbeixen els que s'anomenarà *los catalanizados*.

Aquesta dicotomia segueix oblidant interessadament tant la pluralitat de la cultura catalana –es treu importància a l'alta burgesia que ha abandonat la llengua–, com la diversitat de classe entre els immigrants –la burgesia castellanoparlant i els funcionaris s'identifiquen amb els treballadors castellanoparlants, sense que aquí l'interclassisme sembli un llast. De la mateixa manera, les condicions històriques de subordinació que han condicionat l'evolució desigual en favor de la implantació del castellà i del procés de substitució lingüística són ignorats tan olímpicament com el propi paper hegemònic indiscutible del castellà en tot el camp cultural i polític –així, encara que es reconeix que només existeix (en aquells moments) un diari en català, aviat s'afegeix, que en els que s'utilitza el castellà, la ideologia és catalanista–, alhora que contribueix a la mistificació de la cultura espanyola com a expressió de la cultura oficial de l'Estat (la referència al gran capital cultural que representa la llengua castellana que després es convertirà en els xovinistes *300 millones*, ara en nom d'una concepció de la *cultura pluralista y democrática* que també opera com a expressió de la cultura immigrada. La rèplica que per al·lusions va publicar Francesc Vallverdú en la mateixa revista *Triunfo* “Hablar el catalán y los fantasmas imperialistas” (Vallverdú, 1976), es pot considerar també un dels exemples clàssics de la defensa de la normalització lingüística, abans de la restitució de la Generalitat de Catalunya, subratllant tant la subordinació del català com la garantia dels drets del castellà a Catalunya, i el caràcter democràtic de l'assimilació lingüística dels immigrants.

7. Conclusions: el mirall migratori

El que ha succeït a Catalunya en termes migratoris, però també en termes del discurs que pretén definir “la integració” no és original. D'altres països receptors d'immigració experimentaren el mateix desplaçament del discurs que va de l'assimilació, que va dominar des dels anys vint fins a l'inici dels seixanta (tal i com l'entengueren els primers teòrics de l'Escola de Chicago, com Park i Burgess, el 1921, per exemple), fins a un concepte d'integració en què el migrant deixa de ser un subjecte passiu del procés, que pren cos a mitjans dels seixanta, malgrat que se segueixi utilitzant el vocable “assimilació” (Gordon, 1964). Aquest desplaçament obrirà les portes, en un futur, a reconèixer que també la societat d'acollida canviarà de forma radical.

El que és desafortunadament excepcional en el cas de Catalunya és el context polític en què es produirà aquest debat –marcat per l'absència de democràcia,

la subordinació política i la marginació cultural—, amb uns fluxos immigratoris d'extraordinari volum i intensitat, als quals se sumaria l'alça de la natalitat a què els propis immigrants varen contribuir, fent que la població de Catalunya, que el 1950 era de 3.218.596 habitants, es multiplicés per 1,7 un quart de segle més tard, a la fi del franquisme, coincidint amb l'inici de la inflexió del cicle migratori provocada per la crisi econòmica. Aquest creixement vertiginós va permetre a Catalunya seguir amb la seva representació proporcional en la població mundial al voltant de l'1,34 per mil en un període marcat pels màxims creixements demogràfics planetaris (Cabré, 1999).

Les arrels del discurs sobre la immigració i la integració de Jordi Pujol es basen en l'obra de J. M. Vandellós, d'aquí el paper central de la qüestió demogràfica en el punt d'arrencada i la por a la desnacionalització que l'acompanya constantment en la seva formulació. Tan important ha estat aquesta influència que ens arrisquem a afirmar que part de l'obra de govern duta a terme sota la presidència de Jordi Pujol, un cop recobrat l'autogovern, s'ha d'entendre de fet, com una política vandellosiana sense immigració. Tot i que la presència del territori fou rellevant des del principi, ho era en forma de política de població (l'ordenació del territori), però no com a concepte per a reformular la integració, aquesta és una de les aportacions cabdals de Francesc Candel. No en la mistificació d'una "cultura" (portadora dels valors burgesos) identificada amb "la terra", sinó com el producte d'una història (també lluita de classes) en què s'empelta la biografia (i la memòria) de l'immigrant, concretament del treballador immigrant.

Del fecund diàleg entre els dos autors, la principal conseqüència va ser la redefinició de forma clarament inclusiva del paper de la immigració en la construcció de la identitat nacional més que no pas el discurs sobre "la integració de l'immigrant", del qual efectivament les característiques "de la catalanitat" sovint s'assemblen sospitosament als valors petit burgesos (l'exaltació de l'esperit de sacrifici i ètica del treball, per exemple). Part de les crítiques a la formulació candeliana, com hem vist, es dirigien de fet al projecte polític conservador de Jordi Pujol. Des de l'essencialisme catalanista de Cruells (arrelat també en el discurs de Vandellós), fins a la crítica marxista (que destaca la instrumentalització de la cultura catalana, simplificada fins a la caricatura, com a eina de dominació), passant per l'essencialisme espanyolista que persegueix imposar un relat sobre el caràcter binacional de Catalunya (els esmentats José Acosta i Aurelio Pérez Fusteguera, per exemple). Aquesta denúncia essencialista espanyola s'instal·larà en la impostura, fins a esdevenir un lloc comú en els anys posteriors, on funcionaris i ideòlegs nacionalistes espanyols, es presenten com a defensors dels drets dels treballadors castellanoparlants. Actua doncs, de forma simètrica al nacionalisme català quan pretén imposar una forma canònica d'identitat, presentant el projecte polític del catalanisme que representen com el conjunt de la cultura catalana. Entendre la formació del discurs crític al concepte "d'integració" és important ja que prefigura la discussió actual

entre els que reclamen una tornada al concepte d'*assimilació* i els que, en l'extrem oposat, posen en dubte, per limitat i alienador, la validesa del d'*integració*, en termes molt similars als que aquí s'utilitzen, però des de la reivindicació del biculturalisme de Catalunya.

En aquest text s'ha destacat el diàleg entre l'obra de Pujol i la de Francesc Candel, així com les principals crítiques provocades des de diferents perspectives polítiques, algunes d'elles antagòniques. Per suposat que en la conformació del discurs que configurarà una nova definició d'identitat catalana hi varen contribuir molts més actors socials, i no exclusivament des de la producció escrita, també en la praxi política, en la mobilització de la lluita contra el franquisme. De tots aquests actors volem assenyalar l'invisible però massiu públic lector, que va fer de l'obra de Candel un èxit editorial: els catalans àvids de reconèixer-se, de comprendre's i de comprendre a l'altre, en el mirall migratori.

La narrativa biogràfica de Candel impulsarà l'eclosió molt posterior de la història de vida, encara que des del camp periodístic, com a mirall exemplar de la integració. Exemplar i especular, ja que és a través de les històries d'arrelament que es definirà la identitat catalana (Pernau, 1995). Aquesta primerenca aproximació periodística tindrà, quan arribi la tercera onada migratòria, corresponent a la immigració internacional, la seva rèplica assagística on també s'inclouen entrevistes, començant per la darrera seqüela de l'assaig de 1964 (Candel, i Cuenca, 2002; Alexandre, 2008; Subirós, 2010).

Bibliografia

- ACOSTA SÁNCHEZ, José (1977). "En torno al problema de la inmigración en Cataluña". *La Vanguardia*, 22-II-1977, p. 6.
- ALEXANDRE, Víctor (2008). *Nosaltres els catalans*. Barcelona: Editorial Pòrtic.
- BADIA i MARGARIT, Antoni M. (1966). "La integració idiomàtica i cultural dels immigrants. Reflexions, obres, plans". *Qüestions de vida cristiana*, núm. 31, p. 91-103.
- BARRIO LÓPEZ, Astrid (2001). "Les arrels de Convergència Democràtica de Catalunya", dins: Joan B. CULLA i CLARÀ. *El pal de paller. Convergència Democràtica de Catalunya (1974-2000)*. Barcelona: Pòrtic.
- CABRÉ, Anna (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona: Proa.
- CAMPALANS, Rafael (1923). *El socialisme i el problema de Catalunya*, citat per: Fèlix CUCURULL, 1975.
- CANDEL, Francesc (1957). *Donde la ciudad cambia de nombre*. Barcelona.
- (1959). "Els altres catalans". *La Jirafa, Homenaje a Cataluña*, año III, núm. 13-14. Reproduït a F. CANDEL, 1964, p. 15-21.
- (1964). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62 (s'ha utilitzat la novena edició de 1966).
- (1972). *Inmigrantes y trabajadores*. Barcelona: Plaza & Janés.
- (1973). *Encara més sobre els altres catalans*. Barcelona: Curial.
- (2008). *Els altres catalans. Edició no censurada*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, Francesc; Josep Maria CUENCA FLORES (2002). *Els altres catalans del segle XXI*. Barcelona: Planeta.

- COMÍN, Alfonso C.; Juan GARCÍA NIETO (1974). *Juventud y conciencia de clase. La juventud obrera y su formación innovadora en la sociedad catalana*. Barcelona, Edicusa, Cuadernos para el Diálogo.
- CRUELLS, Manuel (1965). *Els no catalans i nosaltres*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.
- CUCURULL, Fèlix (1975). *Panoràmica del nacionalisme català. Vol 4. Del 1914 al 1931*. París: Edicions Catalanes de París.
- DOMINGO, Andreu (2012). "Immigració i política demogràfica en l'obra de Josep Antoni Vandellós", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 73, p. 9-26.
- DUCASTELLA, Rogeli [ed.] (1957a). *Los suburbios, 1957*. Barcelona: Gráficas Levante.
- (1957b). "Problèmes d'adaptation dans le cas de migrations intérieures. Un exemple en Espagne". *Population*, núm. 1, p. 115-128.
- GORDON, Milton M. (1964). *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press.
- HUERTAS, Josep M.; Jaume FABRE (1982). "Jordi Pujol. Catalanista des dels 12 anys". *L'Avenç*, núm. 50, p. 11-18.
- JUTGLAR, Antoni (1965). "Carta abierta a Francesc Candel". *Cuadernos para el diálogo*, núm. 15.
- JUTGLAR, Antoni et al. (1968). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Edició de Materials, p. 23-32.
- LORÉS, Jaume (1986) *La Transició a Catalunya (1977-1984). El pujolisme i els altres*. Barcelona: Empúries.
- MALUQUER i SOSTRES, Joaquim (1963). *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Ginebra: Librairie Droz.
- MARÍN, Martí (2006). *Història del franquisme a Catalunya*. Lleida: Pagès Editors i Eumo Editorial.
- MCRROBERTS, Kenneth (2001). *Catalonia. Nation Building Without A State*. Oxford: Oxford University Press.
- MUÑOZ, Xavier (1999). *Negocis privats i dèries públiques. Memòries*. Barcelona: Edicions 62.
- NADAL, Jordi (1965). "Pròleg", dins: Joaquim MALUQUER. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: Editorial AC, p. 9-36.
- NUALART, Jaume (1959). "La inmigración en Barcelona". *Los problemas de la inmigración española. Semanas Sociales de España*. Madrid: Junta Nacional de Semanas Sociales, p. 35-52.
- PARK, Robert E.; Ernst W. BURGESS (1972). *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago i Londres: The University of Chicago Press [1921].
- PASCUAL DE SANS, Àngels (2011). "L'estudi de les migracions a Catalunya, l'estudi de la societat catalana". *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 27, p. 5-14.
- PÉREZ FUSTEGUERA, Aurelio (1976). "Hablar en catalán". *Triunfo*, núm. 713, 4-IX-1976, p. 23-25.
- PÉREZ GONZÁLEZ, Antonio (1965). "Neocapitalismo comunitario". *Promos*, núm. 31.
- (1968). "Problemàtica sociològica de la integració dels immigrants", dins: Antoni JUTGLAR et al. *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Edició de Materials, p. 75-104.
- PERNAU, Josep (1995). *El somni català*. Barcelona: La Campana.
- PUJADAS, Isabel (2007). "Les migracions dels anys seixanta a Catalunya". *Nadala 2007, Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 35-47.
- PUJOL, Jordi (1976). *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- (1977). "La inmigración, problema y esperanza de Cataluña". *La Vanguardia*, 1-III-1977, p. 5.
- (1979). *Construir Catalunya*. Barcelona: Pòrtic.
- (2009). *Memòries. Temps de construir (1980-1993)*. Barcelona: Proa.
- PUJOLS, Francesc (1933). "L'anarquia murciana". *Las Noticias*, 22-XII-1933, citat per: Josep A. VANDELLÓS (1935). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Altès, p. 175.
- ROSSELL i VILAR, Pere M. (1930). *La Raça*. Barcelona: Llibreria Catalònia.

- SANTAMARÍA, Antonio (2011). *Els orígens de Convergència Democràtica de Catalunya. La reconstrucció del catalanisme conservador (1939-1980)*. Madrid: El Viejo Topo.
- SENTÍS, Carles (1994). *Viatge en Transmiserià*. Barcelona: La Campana.
- SINCA, Genís (2008). *La providència es diu Paco. Biografia de Francesc Candel*. Barcelona: Dèria Editors, La Magrana.
- SUBIRÓS, Pep (2010). *Ser immigrant a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- TATJER, Mercè; Cristina LARREA [ed.] (2010). *Barraques. La Barcelona informal del segle XX*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura.
- VANDELLÓS i SOLÀ, Josep Antoni (1935a). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents.
- (1935b). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Altès.
- VALLVERDÚ, Francesc (1973). *El fet lingüístic com a fet social*. Barcelona: Edicions 62.
- (1976). "Hablar el catalán y los fantasmas imperialistas". *Triunfo*, núm. 713, 25-IX-1976, p. 41.
- VICENS i VIVES, Jaume (1954). *Noticia de Catalunya*. Barcelona: Destino.